

Industrialisatie en inkomensverdeling in Overijssel, 1750-1875*

J. L. VAN ZANDEN

Inleiding

De vraag wie profiteerde van de industrialisatie die in de negentiende eeuw zich over Europa verspreidde, is haast zo oud als het proces zelf. Contemporaine critici wezen op de slechte arbeidsvoorwaarden en leefomstandigheden van de arbeiders in nieuwe (en oude) industriegebieden en op de enorme verrijking van een kleine groep ondernemers die daar schril tegenaf stak. In handboeken wordt de polarisatie van de sociale structuur in de industriecentra van de negentiende eeuw direct verbonden met oplopende sociale spanningen en conflicten en het ontstaan van de vakbeweging¹. Er is echter relatief weinig onderzoek gedaan dat deze processen systematisch in kaart brengt. De vraag, bijvoorbeeld, of er in de nieuwe — en de oude — industriecentra inderdaad sprake was van een sterke toename van de sociale ongelijkheid, is in feite voor geen enkele Nederlandse streek of stad afdoende onderzocht al bevatten enkele stadsgeschiedenissen — van Amsterdam², Groningen³, Rotterdam⁴ — wel aanzetten in die richting. De befaamde discussie over sociale stratificatie in de negentiende eeuw, gevoerd in de eerste jaargangen van het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, heeft in feite geen methoden opgeleverd om de sociale structuur eenduidig te karakteriseren — laat staan te meten of er sprake is van een toename dan wel een afname van de sociale ongelijkheid. Met enige overdrijving kan men zelfs stellen dat deze discussie meer verwarring heeft gesticht dan duidelijke antwoorden opgeleverd. Resultaat was in ieder geval dat de enige ambitieuze poging om de sociale structuur van Nederland in kaart te brengen — aan de hand van de beroepstelling van 1849 — zodanig gekritiseerd werd dat pogingen om dit voor andere perioden te doen al bij voorbaat vrijdeld zijn⁵.

Internationaal staat het debat over de relatie tussen economische groei en de ontwikkeling van de sociale ongelijkheid sinds het verschijnen van een baanbrekend

* Met dank aan drs. C. Trompetter, die mij opmerkelijk maakte op de belangrijkste bron, de quotisatie van 1750, waar dit artikel op is gebaseerd, Wantje Fritschy, die informatie gaf over de heffingsgrondslagen, en Joost Jonker die al in 1983 de gegevens van de quotisatie van 1808 voor mij bewerkte.

1 Vgl. bijv. J. Kok, 'Samenlevingen in een stroomversnelling' in: L. H. M. Wessels, A. Bosch, ed., *Veranderende grenzen* (Haarlem, 1992) 104-164; of debijdragen aan H. A. Diederiks, e.a., *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat* (Groningen, 1987); of H. Kaelble, *Auf den Weg zu einer europäischen Gesellschaft* (München, 1987).

2 Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam* (Amsterdam, 1975).

3 P. Kooij, *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Groningen, 1986).

4 H. van Dijk, *Rotterdam 1810-1880. Aspecten van een stedelijke samenleving* (S. 1., 1976).

5 Vgl. J. Giele, G. J. van Oenen, 'De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850', *Mededelingenblad van de Nederlandse vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis*, XLV (1974) 2-32; J. Lucassen, Th. van Tijn, 'Nogmaals: sociale stratificatie', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 11(1976)74-91.

artikel van S. Kuznets in het teken van de door hem geformuleerde hypothese⁶. Deze hypothese luidde dat de eerste fase van 'moderne economische groei' gepaard ging met een stijging van de mate van ongelijkheid van de inkomensverdeling, maar dat na een bepaald moment — na 1900 of 1920 — een fase volgde waarin de ongelijkheid sterk begon af te nemen. Dat in de loop van de twintigste eeuw de inkomens- en vermogensongelijkheid sterk is afgenomen, is een redelijk goed gedocumenteerd gegeven, maar de 'opgaande' fase van de Kuznets-curve is nog omstreden⁷. De Meere heeft zich als enige Nederlands historicus in dit debat gemengd. Op grond van gegevens van de huurwaarde van de huizen, ontleend aan de personele belasting, stelde hij dat de inkomensongelijkheid in de periode 1856-1882 mogelijk is gestegen, nadat zich in de eerste helft van de negentiende eeuw een daling had voorgedaan⁸.

Het vertrekpunt van deze bijdrage aan het debat over de relatie tussen economische ontwikkeling en veranderingen in de sociale ongelijkheid is het volgende. Een poging tot een volledige reconstructie van de sociale structuur en de mate van sociale ongelijkheid is hoogstens voor een stad in een bepaalde, korte periode, mogelijk — voor Hoom halverwege de negentiende eeuw bijvoorbeeld⁹. Als we geïnteresseerd zijn in veranderingen in de tijd of patronen in de ruimte — bijvoorbeeld of de sociale ongelijkheid in een oud stedelijk centrum als Amsterdam groter was dan in een nieuwe industriestad als Enschede of Eindhoven — dan dient het onderzoek zich te concentreren op die aspecten van de sociale structuur die meetbaar zijn. Het onderzoek van Lucassen en Trienekens naar de sociale gelaagdheid in een aantal dorpen en stadjes aan de hand van de gegevens van de verpachting van de kerkbanken, heeft overtuigend aangetoond dat deze gelaagdheid als een welstandshiërarchie gezien kan worden, en dat er een sterke mate van overeenkomst bestond tussen welstand en inkomens¹⁰. Via deze 'ingang', de studie van de inkomensverdeling (en van de hiërarchie van de huurwaarde van de woonhuizen), kunnen veranderingen in de mate van ongelijkheid goed geanalyseerd worden. Dankzij de niet aflatbare inspanningen van de overheid om het inkomen of de huurwaarde van de huizen te belasten, beschikken we over tal van bronnen hierover. Deze bronnen maken het mogelijk uitspraken te doen over de relatie tussen economische ontwikkeling en de inkomens- en welstandsongelijkheid. Langs deze weg moet het mogelijk zijn de oude vraag, wie het meest heeft geprofiteerd van de industrialisatie in de negentiende eeuw, te beantwoorden. Tevens kan op deze manier aangesloten worden bij het internationale debat over de relatie tussen inkomensongelijkheid en economische groei.

Er zijn een aantal redenen om deze studie op de provincie Overijssel te concentreren.

6 S. K. Kuznets, 'Economic growth and inequality', *American economic review*, XLV (1955) 1-28; een recent overzicht wordt gegeven door H. Kaeble, M. Thomas, 'Introduction' in: Y. S. Brenner, e. a., ed., *Income distribution in historical perspective* (Cambridge, 1991) 1-57.

7 Kaeble, Thomas, 'Introduction'.

8 J. M. M. de Meere, *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage, 1982) 59-62.

9 Vgl. J. Leenders, *Benauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen* (Den Haag, 1992).

10 J. Lucassen, G. Trienekens, 'Om de plaats in de kerk', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, IV (1978) 239-304.

De provincie maakte in de negentiende eeuw een opvallend proces van industrialisatie door, vooral door de opkomst van de moderne textielindustrie in Twente. Twee fasen kunnen daarin onderscheiden worden: tot ca. 1860 domineerde de groei van de huisnijverheid op het platteland, georganiseerd door ondernemers die woonden in de stadjes van de streek, met name in Enschede en Almelo. Na 1830 kreeg deze 'proto-industrie' een enorme impuls door de activiteiten van de NHM, die grote orders voor de export naar Java in Twente plaatste en investeerde in de modernisering van de bedrijfstak. Na 1860 vindt de industrialisatie van de textiel plaats en groeien stadjes als Enschede, Almelo en Hengelo uit tot grote industriesteden, waar zich (na 1900) veel intense sociale conflicten afspelen tussen ondernemers en de opkomende vakbeweging.¹¹ Kortom, in veel opzichten vertoont Twente het klassieke patroon van de industrialisatie van West-Europa in de negentiende eeuw. Historische en sociologische studies die aan de Twentse textiel zijn gewijd, benadrukken vrijwel alle de grote sociale verschillen in deze fabriekssteden. Klassiek is in dit verband de dissertatie van F. van Heek uit 1945 over Enschede, waaruit een beeld van een sterk gepolariseerde sociale structuur naar voren komt¹².

Niet onbelangrijk is vervolgens de bronnensituatie die, zoals nog zal worden uiteengezet, relatief goed is. Voor een aantal jaren in de periode 1750-1875 is het mogelijk de ongelijkheid van de inkomensverdeling of de verdeling van de huurwaarden van de woonhuizen redelijk te reconstrueren, waardoor gefundeerde uitspraken gedaan kunnen worden over de ontwikkeling van de ongelijkheid in Overijssel in deze periode. Vooral het feit dat we voor deze provincies over gedetailleerde opgaven van de inkomens in 1750 beschikken dankzij bewaard gebleven registers van een inkomstenbelasting uit dat jaar waarin vrijwel alle huishoudens werden aangeslagen, mag betrekkelijk uniek genoemd worden. De meeste aandacht zal worden besteed aan de ontwikkeling van de ongelijkheid in Twente. Daarnaast wordt steeds gepoogd vergelijkingen te maken met de ontwikkeling van de inkomens- en welstandsongelijkheid op het platteland en in de 'oude' stedelijke centra langs de IJssel (Deventer, Zwolle en Kampen) om langs deze weg te kunnen vaststellen wat de invloed van de industrialisatie in Twente is geweest.

DE BRONNEN

De quotisatie van 1750

In december 1749 besloten de Staten van Overijssel om, teneinde te voorzien in de tekorten van het gewest, een bijzonder 'hoofdgelt' in de vorm van een belasting op het inkomen te heffen. Alle huishoudens, ook de minder vermogende, dienden aan deze belasting mee te betalen — alleen de 'onvermogenen' werden van de belasting vrij-

11 Uit de rijke literatuur over de economische ontwikkeling van Twente noem ik alleen de klassieke studie van J. A. P. G. Boot, *De Twentsche katoennijverheid 1830-1873* (Amsterdam, 1935); het beste overzicht geeft E. J. Fischer, *Fabriqueurs en fabrikanten* (Utrecht, 1983); voor de sociale conflicten in de twintigste eeuw. W. Alberts, e. a., *Marges van de vakbeweging* (Den Haag, 1932).

12 F. van Heek, *Stijging en daling op de maatschappelijke ladder* (Leiden, 1945).

Tabel 1

De tarieven van de quotisatie van 1750 vergeleken met Hollandse inkomstenbelastingen

Inkomen <i>f</i>	enkel tarief <i>f</i>	enkel tarief %	Quotisatie van 1750 gemiddeld aantal per- sonen waar- voor betaald	1750 tarief per huishouden	Familiegeld 1715	Personele Quotisatie 1742
<100	<i>f</i> 1	>1.00%	2.5	>2.5%	0	0
200	2	1.00	3.2	3.2	0	0
400	3	.75	3.6	2.7	0	0
600	4	.67	3.8	2.5	1.00	1.00
1000	6	.60	4.4	2.6	1.00	1.50
1500	7	.47	4.9	2.3	1.33	1.67
2000	9	.45	5.5	2.5	2.00	1.60
2500	10	.40	5.4	2.2	2.00	1.60
3000	II	.37	6.4	2.4	2.00	1.67
4000	13	.33	5.3	1.8	2.00	1.88
>5000	14	<.28	8.2	<2.3*	2.00	2.40

* bij een gemiddeld geschat inkomen van deze groep van *f*7500 betekent dit een tarief per huishouden van 1.54%.

Bronnen: RA Zwolle, Collectie G. K. van den Santheuvel, no. 55 en Oude Statenarchief, no. 699, Collectie Placcaaten, placcaat d. d. 6-12-1749.

gesteld. Het tarief dat werd vastgesteld laat, opmerkelijk genoeg, een degressief verloop zien; de Hollandse inkomstenbelastingen uit dezelfde periode waren daarentegen mild progressief (tabel 1). Alleen al vanwege dit feit is de Overijsselse inkomstenbelasting uniek. De internationale discussie over de heffing van inkomstenbelastingen ging immers over de vraag of deze proportioneel of progressief dienden te zijn; degressieve inkomstenbelastingen komen daarentegen in het verleden bijna niet voor¹³. Het degressieve karakter werd gedeeltelijk gecompenseerd door het feit dat per huishouden voor elk lid het genoemde bedrag betaald diende te worden; alleen kinderen jonger dan 10 jaar en in de laagste drie klassen kinderen beneden 17 jaar waren van de belasting vrijgesteld¹⁴. Doordat de huishoudens van weigestelden gemiddeld groter waren dan die van de armen, betaalden weigestelden voor meer personen belasting. In de derde kolom van tabel 1 is voor dit effect op grond van de gegevens van de heffing van de 'quotisatie van 1750' gecorrigeerd. Het resultaat laat nog steeds een zekere degressie zien; de armste huishoudens betaalden meer dan 3%

13 F. H. M. Grapperhaus, *De pelgrimstocht naar het draagkrachtbeginsel* (Zutphen, 1993).

14 Alle informatie over de achtergronden van de heffing zijn ontleend aan RA Zwolle, Collectie G. K. van den Santheuvel, no. 55 en Oude Statenarchief, no. 699, Collectie Placcaaten, placcaat d. d. 6-12-1749.

van het inkomen tegen de allerrijkste minder dan 1.5 %. Tevens blijkt uit deze gegevens dat gemiddeld huishoudens in Overijssel ongeveer 2.5% van het inkomen betaalden, wat meer was dan in Holland in 1715 en 1742.

De resultaten van deze tamelijk unieke inkomstenbelasting zijn volledig bewaard gebleven. In de collectie G. K. van den Santheuvel van het Rijksarchief in Overijssel, waarin ook uitgebreide aantekeningen voorkomen van de beraadslagingen in de Staten die tot heffing van de quotisatie van 1750 leidden, bevinden zich afschriften van alle kohieren van steden en dorpen in Overijssel. De bron bevat tevens staatjes met de aantallen in de verschillende klassen aangeslagen huishoudens en de personen waarvoor betaald is. Het is mogelijk de volledigheid van de bron te controleren door de aantallen 'huizen' te vergelijken met het aantal huishoudens volgens de telling van 1748. In Kampen worden in 1750 1006 'woningen' in de quotisatie aangeslagen, maar volgens de telling van 1748 waren er 1391 huishoudens¹⁵. In Twente doet zich bij de stadjes een vergelijkbaar verschil voor: 2715 huishoudens in 1748 tegen 2015 'huizen' in 1750; op het platteland is het verschil veel kleiner: 7016 in 1748 tegen 6801 in 1750¹⁶.

Twee verklaringen zijn mogelijk voor dit verschil. Het is waarschijnlijk dat huishoudens die samen in een woning woonden in 1750 als een eenheid aangeslagen werden, waardoor het aantal 'huizen' of 'woningen' in 1750 geringer is dan het aantal 'huishoudens' in 1748. Het feit dat het verschil tussen beide registraties in Kampen en in de stadjes van Twente groter is dan op het platteland wijst in die richting; samenwoning in een pand kwam in de steden immers vermoedelijk vaker voor dan op het platteland. De tweede, aanvullende verklaring betreft de groep 'onvermogenen': soms wordt het aantal 'onvermogene' huishoudens wel genoemd, soms ontbreekt deze groep echter. Het is niet altijd duidelijk of dit duidt op onvolledigheid van de gegevens; een enkele keer blijkt bijvoorbeeld uit de begeleidende tekst dat de onvermogenen in de laagste klassen zijn opgenomen. Maar het is opvallend dat juist als de groep onvermogenen ontbreekt, het verschil met de telling van 1748 relatief groot is. Voor de vier Twentse stadjes waarvan geen onvermogenen genoemd zijn, bedraagt het verschil tussen de huizen uit 1750 en de huishoudens uit 1748 20%, voor de overige stadjes slechts 5%. In de grote steden, waar de 'onvermogenen' toch niet hebben ontbroken, wordt deze groep echter niet vermeld en is de onderschatting van het werkelijk aantal huishoudens groot (vooral in Zwolle).

We moeten dus, om de mate van ongelijkheid van de gehele inkomensverdeling — inclusief de onvermogenen — te bepalen, in alle grote steden en in een deel van het platteland dit aantal onvermogenen er nog bij schatten. Uitgangspunt van deze schatting is het aantal huishoudens in 1748. Om rekening te houden met het feit dat meerdere huishoudens in één pand samenwoonden, is het aantal 'huizen' op het platteland geschat op 95% van het aantal huishoudens in 1748 (conform de Twentse gegevens). Voor de drie grote steden, waar samenwoning op grotere schaal voorkwam,

15 M. van Dam, 'Een schets van de demografische en sociaal-economische ontwikkeling van Kampen tussen 1675 en 1795', *Overijsselse historische bijdragen*, CII (1987) 16.

16 G. Rensen, *Arbeid in een veranderingsproces van bevolking, landbouw en industrie in Twente 1750-1900* (scriptie KUN, 1984) 37.

is dit percentage op 90% geschat. Waar het totaal aantal 'huizen' in 1750 lager uitkomt dan 95% respectievelijk 90% van het aantal huishoudens in 1748, is de groep onvermogens opgehoogd met het vermoedelijk ontbrekende aantal. Het voorbeeld van Kampen ter illustratie: het aantal eenheden voorde inkomensbelasting van 1750 ('huizen') is geschat op 90% van de 1391 huishoudens volgens de telling van 1748, is 1252. De inkomstenbelasting van 1750 vermeldt, exclusief de onvermogens, slechts 1006 woningen, zodat we het aantal onvermogens schatten op 246. Overigens laten controleberekeningen zien dat deze correctie een beperkte invloed op de geschatte ongelijkheid van de inkomensverdeling heeft: voor correctie is de Gini-index¹⁷ voor geheel Overijssel .473, na correctie .487.

Voordat de gegevens ontleend aan de kohieren omgezet kunnen worden in schattingen van de ongelijkheid van de inkomensverdeling, moeten nog enkele aanvullende schattingen gemaakt worden. Voor de klassen 2 tot en met 11 van de quotisatie is bij benadering duidelijk hoe hoog het inkomen is; voor klasse 1 (groter dan f5000) geldt dat niet en ook het inkomen van de onvermogens moet geschat worden. Op basis van de later nog te bespreken gegevens van de quotisatie van 1808 is geschat dat het gemiddeld inkomen van klasse 1 ca. f7500 is. Als gemiddelde is dit vermoedelijk redelijk in de buurt, maar in de verschillende ambten en stadjes (waar soms maar een huishouden in deze klasse is aangeslagen) kan door deze aanname de ongelijkheid onderschat of overschat worden¹⁸. Op basis van de opbouw van het tarief van de belasting is verder aangenomen dat de onvermogens slechts de helft van het inkomen van groep 11, namelijk f50, verdienen. Met deze veronderstellingen (die overigens eveneens de resultaten van deze berekeningen slechts in beperkte mate beïnvloeden), is het nu mogelijk Gini-indices van de ongelijkheid van de inkomensverdeling van alle dorpen en stadjes van Overijssel te berekenen.

De quotisatie van 1808

In 1808 werd op nationale schaal eveneens een tamelijk modern aandoende belasting op het inkomen georganiseerd, waarvan in provinciale archieven en het Algemeen Rijksarchief een groot deel van de bescheiden bewaard is gebleven¹⁹. De belangrijkste kenmerken van deze belasting waren dat bepaald was dat alle huishoudens, behalve de bedeeden, een bijdrage moesten leveren, dat er centraal 41 klassen, variërend van f1200 tot f0.50 waren vastgesteld waarin de huishoudens moesten worden aangesla-

17 Zie noot 29.

18 Vgl. bijvoorbeeld de situatie in ambt Delden volgens tabel 2, waar de graaf Van Wassenaer een geschatte vertering genoot die haast even groot was als het inkomen van de armste 50% van het ambt; als we in 1750 aannemen dat het inkomen van de bewoners van Twickel f7500 bedraagt, dan onderschatten we vermoedelijk de mate van ongelijkheid in Delden sterk (maar in andere ambten en stadjes zal zich het omgekeerde hebben voorgedaan). De toename van de ongelijkheid tussen 1750 en 1808 in dit ambt volgens tabel 5 moet dan ook voor een deel worden toegeschreven aan een meer juiste schatting van het inkomen van de Van Wassenaers in 1808. Overigens is dit een extreem geval: de Van Wassenaers behoorden in 1808 vermoedelijk tot de rijkste 10 huishoudens van Nederland.

19 Deze belasting is in extenso behandeld in J. L. van Zanden, 'Inkomen en inkomensverdeling in Nederland in 1808', ongepubliceerd manuscript 1983.

gen en dat tenslotte de te betalen bedragen via een omslagsysteem over de provincies en gemeenten waren verdeeld. De bijdrage van elke gemeente was afhankelijk van de geschatte welstand ervan, zoals die bleek uit de opbrengsten van onder andere de grondbelasting en de personele belasting. Om enige controle over de heffing uit te oefenen, werd gevraagd om per gemeente een overzicht te geven van de grondslag van de heffing; men moest een overzicht geven van het inkomen of de 'verteering' van de huishoudens die in de verschillende klassen waren aangeslagen.

Van alle steden en dorpen in Overijssel zijn de kohieren bewaard gebleven; ze bevinden zich in het ARA te Den Haag²⁰. Van 23 gemeenten beschikken we tevens over gedetailleerde opgaven van de relatie tussen aanslag en 'inkomen'. Voorbeelden van dergelijke opgaven voor de stad Enschede en het ambt Delden zijn in tabel 2 afgedrukt. Deze voorbeelden laten zien hoe in Twente 'oude' en 'nieuwe' vormen van sociale ongelijkheid naast elkaar bestonden: de inkomenspiramide van Delden werd gedomineerd door de graaf Van Wassenauer, die tot de rijkste personen van het Nederland behoorde en verreweg de rijkste inwoner van Overijssel was. Zijn 'verteering' was ongeveer even groot als dat van de 50% armste huishoudens van het ambt Delden. Enschede laat een veel meer gelijkmatige opbouw zien, met overigens een vrij omvangrijke 'top' die bestaat uit inkomen van meer dan f2000 (inkomens die elders op het platteland vrijwel niet voorkomen); blijkens de begeleidende tekst bevinden zich onder deze top een aantal *fabriqueurs*.

Deze gegevens zijn gebruikt om ruwe schattingen te maken van de ongelijkheid van de inkomensverdeling in Overijssel in 1808. Van de drie grote steden beschikken we over volledige opgaven van Kampen en Zwolle; het blijkt dat in beide steden identieke grondslagen voor de heffing zijn gebruikt, wat duidt op een zekere mate van coördinatie van de stedelijke heffingen. Voor Deventer ontbreekt een tabel met de relatie tussen aanslag en geschat inkomen. Mede op grond van de grote overeenkomsten in sociaal-economische structuur heb ik aangenomen dat in Deventer de relatie tussen inkomen en aanslag identiek was aan die in Zwolle en Kampen. Het is, gezien het feit dat Zwolle en Kampen de belasting op dezelfde wijze hebben vastgesteld, aannemelijk dat men in Deventer hetzelfde gedaan heeft.

De gegevens van het platteland leveren iets meer problemen op en zijn daardoor aan grotere onzekerheidsmarges onderhevig. Het is geen probleem na te gaan hoeveel personen in de verschillende klassen werden aangeslagen; gezien het feit dat alle kohieren bewaard zijn gebleven, is dat een kwestie van tellen. Onzekerheden bestaan er vooral omtrent de relatie tussen aanslag en inkomen in de verschillende delen van het platteland omdat van maar 21 van de 52 gemeenten gedetailleerde opgaven beschikbaar zijn (zoals die van Enschede en Delden van tabel 2). Voor de drie delen van het platteland van Overijssel — het land van Vollenhove, Salland en Twente — is nu op grond van de wel beschikbare opgave een 'gemiddelde' relatie tussen inkomen en aanslag geraamd. Voor Salland zijn de resultaten daarvan al in 1984 door Van der Veen en Van Zanden gepubliceerd²¹; voor Twente en het Land van Vollenhove zijn

20 ARA, Ministerie van financiën 1795-1813, no. 863, 864.

21 J. L. van Zanden, D. J. van der Veen, 'Boeren, keuters en landarbeiders', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, X (1984) 168-171.

Tabel 2

Stratificaties van het inkomen of de 'verteering' volgens de quotisatie van 1808 in Enschede (stad) en Delden (landgericht)

klasse	bedrag	Enschede aantal	inkomen	Delden aantal	inkomen
1e	f1200	-	-	1	80000
31e	f40	10	>f3000	-	-
32	f30	6	2500*	1	2000
33	f20	13	1750	5	1500
34	f10	18	1250	20	1000
35	f 6	38	900	50	700
36	f 4	29	700	74	500
37	f 3	46	500	99	380
38	f 2	56	350	147	280
39	f 1,50	52	250	214	200
40	f 1	201	150	179	150
41	f 0,50	214	75	596	100
totaal		683		1386	

* het betreft in feite inkomensklassen van f2000 tot f3000, f 1500-f2000 etc.; in de tabel zijn de klassenmiddens vermeld.

Bronnen: ARA, Ministerie van financiën 1795-1813, no. 864.

voor dit artikel nieuwe berekeningen gemaakt. Een en ander betekent dat de resultaten voor deze streken aan vrij grote onzekerheidsmarges onderhevig zijn; mede om deze reden is daarom in het vervolg ook gebruik gemaakt van de gegevens van individuele gemeenten als Enschede, Delden en Oldenzaal (zie tabel 5).

De vraag die steeds bij dit type bron gesteld moet worden is die naar de volledigheid ervan: werden alle huishoudens aangeslagen? Een niet onbelangrijk aspect van deze bron dat nog niet is vermeld is dat naast de hoofden van huishoudens ook zelfstandige inwonende leden van het huishouden, in het bijzonder de dienstboden en knechten, dienden te worden aangeslagen. In dit opzicht verschilt deze bron van de belastingen op het inkomen uit 1750 en die op de huurwaarde van de huizen uit de periode na 1832, waarbij alleen de (hoofden van) huishoudens werden aangeslagen. Hierdoor en doordat uitdrukkelijk bepaald was dat alle huishoudens behoudens de bedeeden aan de belasting moesten bijdragen, is het aantal aangeslagenen in de quotisatie van 1808 relatief groot, namelijk ongeveer 26% van de bevolking in de drie steden en ongeveer 25% op het platteland²². Gegeven een gemiddelde omvang van het huishouden van 4.5

²² Alle bevolkingsgegevens zijn ontleend aan J. A. de Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie* (Assen, 1964) 288 e. v.

tot 5²³, betekent dit dat de ontbrekende bedeeden in aantal meer dan gecompenseerd worden door de wel opgenomen inwonende knechten en dienstboden. Om deze bron volledig vergelijkbaar te maken met de opgaven uit 1750 zouden we de inwonende knechts en dienstboden uit de tellingen moeten verwijderen en de bedeeden er aan moeten toevoegen. Slechts enkele dorpen en stadjes doen aparte opgave van de knechts en dienstboden, waaruit echter opgemaakt kan worden dat deze zonder uitzondering in de laagste inkomensklassen zijn ingedeeld. Het percentage bedeeden was op het platteland ongeveer 5%, in de steden iets meer dan 10%²⁴. Door het ontbreken van opgaven van het aantal knechts en dienstboden in de verschillende klassen is het niet mogelijk hiervoor te corrigeren. Het is aannemelijk dat de mate van ongelijkheid hierdoor iets onderschat wordt.

Een laatste opmerking over deze bron betreft het feit dat het gehanteerde inkomensconcept niet erg scherp is; inkomen en 'verteering' worden als begrippen door elkaar gebruikt, terwijl dit in de praktijk verschillende grootheden zijn. Het verschil tussen inkomen en consumptie wordt bepaald door a belastingen (en andere inkomenstransfers) en b besparingen en ontsparingen. Naarmate het inkomen hoger is, zal over het algemeen dit verschil ook toenemen, waardoor de ongelijkheid van de 'verteering' iets geringer zal zijn dan de ongelijkheid van het inkomen. Ook uit deze kanttekening volgt dat de schattingen die op deze bron zijn gebaseerd aan de lage kant zullen zijn.

Huurwaarde van de huizen in 1832 en 1875

Gegevens omtrent de huurwaarde van de woonhuizen kunnen inzicht geven in de ongelijkheid van de inkomensverdeling. Over het algemeen wordt aangenomen dat het huis waarin men woont de sociale positie reflecteert en dat er een zeker, vermoedelijk tot op zekere hoogte rechtlijnig verband bestaat tussen het inkomen van de bewoners en de huurwaarde van het huis²⁵. Dit verband is echter niet perfect; wonen is een basisbehoefte, wat over het algemeen betekent dat boven een bepaalde inkomensgrens het percentage van het inkomen dat men aan huur besteed zal afnemen. De echte rijken bewonen niet steeds duurdere huizen, maar hebben meerdere huizen—een woonhuis voor de winter in de stad, een landhuis voor de zomer op het platteland—waardoor de top van de huurwaarde-piramide vermoedelijk platter is dan de top van de inkomenspiramide. Het gevaar bestaat dus dat als we afgaan op de gegevens van de huurwaarde van de woonhuizen de mate van ongelijkheid van de inkomensverdeling onderschat wordt.

Daar staan echter grote voordelen tegenover. Rond 1830 en weer rond 1872 zijn ten behoeve van de heffing van de grondbelasting (op de gebouwde eigendommen) de huurwaarde van alle gebouwen—woonhuizen, molens, fabrieken etc.—geschat, een schatting die bovendien door een grondig onderzoek naar de werkelijke huren werd

23 B. H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning* (Assen, 1957) 98 (cijfers van 1795).

24 Resultaten volkstelling 1807/08 in ARA, Archief staatssecretarie Lodewijk Napoleon, no. 466.

25 J. Hannes, 'De woning als statussymbool', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXIV (1971) 361-365; J. M. M. de Meere, *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage, 1982) 56-59 en noot 78.

onderbouwd. De gegevens van deze schattingen bevinden zich in de archieven van de grondbelasting en het kadaster; voor 1875 zijn de resultaten bovendien volledig gepubliceerd²⁶. Het is dus in principe mogelijk volledige stratificaties van de huurwaarden van de huizen in 1832 en 1875 te reconstrueren, maar voor 1832 is daarvoor een bijzonder omvangrijk onderzoek in het kadaster vereist. Om deze reden is het onderzoek voor 1832 beperkt tot een aantal gemeenten²⁷.

Enkele beperkingen van deze bronnen moeten nog wel vermeld worden. Geregistreerd werd de huurwaarde van woonhuizen. Daar waar meerdere huishoudens een woonhuis deelden of in kelders of achterhuizen inwoonden, treedt een zekere vertekening op. In de grote steden van Holland kwam dit op vrij grote schaal voor — in Overijssel is dit mogelijk alleen in de drie grote steden van enig belang geweest. Omdat de armste huishoudens door deze wijze van registratie niet volledig geteld worden die woonden immers in deze kelders en achterhuizen — leidt dit mogelijk tot enige onderschatting van de ongelijkheid. Een ander probleem doet zich tenslotte voor met de gegevens uit 1875. Gepubliceerd zijn de huurwaarden van alle gebouwen, dus inclusief molens, fabrieken, pakhuizen en dergelijke. Gedetailleerd onderzoek naar de huurwaarde van de niet-woonhuizen in een stad, Alkmaar, heeft aangetoond dat deze gebouwen tot de duurste categorieën behoorden²⁸. De 'top' van de huurwaardepiramide wordt door het wel opnemen van deze gebouwen iets overschat, maar in vergelijking met het zeer grote aantal woonhuizen is de invloed van de fabrieken en dergelijke zeer beperkt.

De in het voorgaande besproken bronnen maken het mogelijk volledige reconstructie van de ongelijkheid van inkomen of huurwaarde te maken voor 1750, 1808 en 1875, terwijl voor 1832 gegevens van zeven gemeenten bewerkt zijn. Om de mate van ongelijkheid te meten is gebruik gemaakt van de Gini-coëfficiënt (of Gini-index), een eenvoudige maatstaf voor de mate van ongelijkheid van een bepaalde verdeling die kan variëren van 0 (bij volledige gelijkheid) tot 1 (bij volledige ongelijkheid)²⁹. Veranderingen in de mate van ongelijkheid van de inkomensverdeling kunnen op deze manier eenvoudig in kaart gebracht worden; door het gebruik van een dergelijke maatstaf kunnen bovendien vergelijkingen worden gemaakt met de mate van ongelijkheid van de inkomensverdeling in andere plaatsen en op andere momenten.

De inkomensverdeling in 1750

Tabel 3 bevat de resultaten van de bewerking van de quotisatie van 1750. Uit deze gegevens komt een duidelijk beeld naar voren. De ongelijkheid is groot in de drie grote

26 *Herziening van de belastbare opbrengst der gebouwde eigendommen* ('s-Gravenhage, 1876); een exemplaar van deze zeldzame publikatie bevindt zich in RA Zwolle, Instanties grondbelasting, no. 149.

27 Vgl. voor deze bron Van Zanden, Van der Veen, 'Boeren', 181-183.

28 Vgl. W. J. van den Berg, J. L. van Zanden, 'Vier eeuwen welstandsongelijkheid in Alkmaar, ca. 1530-1930', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XIX (1993) 193-215.

29 Voor de berekening van deze index wordt verwezen naar: J. M. M. de Meere, 'Inkomensgroei en -ongelijkheid te Amsterdam 1877-1940', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, V (1979) 10-13.

Tabel 3
Inkomensongelijkheid in Overijssel volgens de quotisatie van 1750

	aantal 'huizen'	gemiddeld inkomen per huis	Gini
Deventer	1636	385	.62
Kampen	1252	265	.54
Zwolle	2438	285	.67
Drie steden	5326	310	.64
Twente			
stadjes	2579	139	.45
platteland	6665	134	.32
totaal	9244	135	.36
Salland			
stadjes	901	140	.39
platteland	4819	159	.39
totaal	5720	156	.39
Vollenhove			
stadjes	943	176	.44
platteland	2860	144	.32
totaal	3803	152	.36
Overijssel	24093	180	.49

N. B. Het land van Vollenhove is inclusief Staphorst en Hasselterambt.

Bronnen: Quotisatie 1750: RA Zwolle, Collectie G. K. van den Santheuvel, no. 55 en Oude Statenarchief, no. 699, Collectie Placcaaten, placcaat d. d. 6-12-1749; bevolking en aantal huishoudens uit: Slicher van Bath, *Samenleving*, en gegevens uit de noten 16 en 18.

steden, waar ook het gemiddeld inkomen relatief hoog is. De gemeten Gini-coëfficiënten zijn haast vergelijkbaar met die van de steden in Holland; Soltow berekende voor de inkomensongelijkheid in Amsterdam in 1742 een Gini-index van .69 en voor Holland als geheel .71³⁰. De verschillen tussen de drie steden zijn tamelijk gering; het in economisch opzicht stagnerende Kampen heeft een iets lagere ongelijkheid dan het meer dynamische Zwolle.

Er gaapt vervolgens een diepe kloof tussen de drie grote steden en het platteland; het

30 L. Soltow, 'Income and wealth inequality in Amsterdam, 1585-1805', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*. LII (1989) 74.

inkomen per huis is op het platteland minder dan de helft van het stedelijk peil en de verschillen in de ongelijkheid zijn haast even groot. Een Gini-coëfficiënt van .36, het gemiddelde voor het gehele platteland, is vergelijkbaar met de mate van ongelijkheid in Nederland in de jaren zeventig en tachtig van deze eeuw. Over het algemeen is de ongelijkheid in de stadjes van Twente en het Land van Vollenhove iets groter dan op het omringende platteland; in Salland gaat dit niet op, maar daar zijn de 'stadjes' dan ook armer dan het omringende platteland³¹.

De volgende regelmatigheid dringt zich op, die overigens ook elders in pre-industrieel Europa is geconstateerd, namelijk dat de mate van ongelijkheid toeneemt met a de hoogte van het inkomen en b de omvang van de dorp of stad. De oorzaak daarvan ligt voor de hand: de elite — de rijke burgerij en een groot deel van de (adellijke) grootgrondbezitters — woont in de grote steden. Op het platteland woont slechts een enkele grootgrondbezitter, die daar overigens een grote invloed uitoefent op de sociale verhoudingen. Voor het overige zijn de inkomensverschillen tussen boeren, keuters en landarbeiders gering, al kan hier ook een stuk 'perspectivische verkleining' in zitten: vanuit het perspectief van de elite, die de kohieren opstelt, lijken de verschillen tussen boeren en keuters gering. De kleine groepen kooplieden en 'middenstanders' (winkeliers, schoolmeesters, dominees, ambachtslieden) in de stadjes en kerkdorpen op het platteland hebben een inkomen dat wel belangrijk hoger is dan dat van de meeste boeren en keuters, maar door de relatief kleine omvang van deze groep is de top van de inkomenspiramide op het platteland tamelijk smal. Per saldo is de mate van ongelijkheid op het platteland rond 1750 gering. Dit geldt overigens ook voor de provincie als geheel: de Gini-index van .49 is aanzienlijk lager dan de .71 die Soltow voor Holland reconstrueerde³².

Globale trends 1750-1875

Tabel 4 laat in een oogopslag zien hoe de ongelijkheid van de inkomens- of welstandsverdeling zich tussen 1750 en 1875 in grote lijnen heeft ontwikkeld. In de drie steden, die zich in economisch opzicht nauwelijks ontwikkelden, neemt de ongelijkheid per saldo iets af. Opvallender zijn misschien de continu hoge Gini-indices van de drie steden; alleen in 1832 vertoont de ongelijkheid in deze oude centra van handel en nijverheid een plotseling 'dal', dat echter in 1875 weer is verdwenen (tabel 5).

Het platteland vertoont een geheel andere ontwikkeling: tussen 1750 en 1808 neemt de ongelijkheid in Twente duidelijk toe, een tendens die zich in de negentiende eeuw ook op de rest van het platteland heeft voorgedaan. In Twente, de streek met verreweg de meeste economische groei in zowel de achttiende als de negentiende eeuw, neemt

31 Beter is misschien te constateren dat het onderscheid tussen stad en platteland in Salland bijna geheel willekeurig is; grote kerkdorpen als Dalfsen en Raalte worden daar tot het platteland gerekend, terwijl er zeer kleine stadjes (Gramsbergen, Hardenberg) worden onderscheiden; een indeling naar landbouwstelsels — het zandgebied tegenover het klei- en veengebied — lijkt hier zinvoller; dan blijkt dat de ongelijkheid in het zandgebied (G=.37) iets kleiner is dan in het kleigebied (G=.39). Vgl. Van Zanden, Van der Veen, 'Boeren', *passim*, voor de verschillen in sociale structuur op het platteland van Salland.

32 Zie noot 29.

Tabel 4

Ongelijkheid van de inkomensverdeling in 1750 en 1808 en van de verdeling van de huurwaarde van de gebouwen in 1875

	1750	Gini	1808	Gini	1875	Gini
	gemidd. inkomen per hoofd		gemidd. inkomen per hoofd		gemidd. huurwaarde per gebouw	
Steden	66	.64	117	.58	115	.58
Twente	25	.36	66	.49	59	.52
Salland	31	.39	64	.39	52	.46
Vollenhove	37	.36	59	.34	51	.47
Provincie	35	.49	74	.49	68	.54

Bronnen: 1750: zie tabel 3; 1808: ARA, Ministerie van financiën 1795-1813, no. 863, 864; 1875: *Herziening van de belastbare opbrengst der gebouwde eigendommen* ('s-Gravenhage, 1876).

Tabel 5

Ongelijkheid van de inkomensverdeling (in 1750 en 1808) en van de verdeling van de huurwaarde van de huizen (1832) en de gebouwen (1875) in een aantal steden en plattelands-gemeenten (Gini-coëfficiënten)

	1750	1808	1832	1875
Enschede, stad	.41	.60	.50	.57
ambt	.34	.49	.32	.43
Almelo, stad	.39	-	.42	.60
ambt	.36	-	-	.55
Oldenzaal, stad	.45	.43	-	.55
ambt	.16	.34	-	.46
Delden, stad	.33	.40	-	.51
ambt	.34	.51	-	.49
Haaksbergen	.31	.35	-	.42
Hellendoorn	.32	.38	.40	.44
Den Ham	.23	.28	.31	.41
Zwolle	.67	.60	.52	.61
Deventer	.62	.60	-	.60
Kampen	.54	.50	.43	.50

N. B.: in 1832 en 1875 is ambt Enschede de gemeente Lonneker en ambt Oldenzaal de gemeenten Lossen en Weerselo.

Bronnen: 1750, 1808 en 1875: zie tabel 4; 1832: RA Zwolle, Instanties grondbelasting, no. 2, 21, 29, 32, 34-35, 43-45, 57-58, 103.

de mate van ongelijkheid tussen 1750 en 1875 toe met bijna 50%; de toename in Salland (18%) en Vollenhove (31%) is meer bescheiden maar nog steeds significant. Twente wordt van een streek met een relatief lage ongelijkheid een regio met de hoogste ongelijkheid op het platteland van Overijssel. Dezelfde ontwikkeling doet zich voor bij de hoogte van het (relatieve) inkomen: in 1750 is Twente armer dan Salland en Vollenhove, maar al in 1808 is de achterstand ingelopen en in 1875 is althans de gemiddelde huurwaarde van de gebouwen hier hoger dan elders. Gezien de spectaculaire groei van de textielnijverheid in de regio is een en ander niet onverwacht.

Het verband tussen industrialisatie en toename van de ongelijkheid wordt vooral duidelijk als we afdalen naar het niveau van individuele gemeenten (tabel 5). Tussen 1750 en 1808 valt vooral de toename van de ongelijkheid in Enschede, de textielstad in opkomst, op. Al in 1808 is de ongelijkheid van de inkomensverdeling hier even groot als in Zwolle en Deventer! Over de gehele periode 1750-1875 bezien, neemt de ongelijkheid in alle dorpen en stadjes van Twente (en omstreken) opvallend toe, maar in Enschede en Almelo, de twee industriesteden bij uitstek, vindt de grootste concentratie van inkomen plaats. Een stadje als Oldenzaal, in zekere zin ook een 'oud' centrum waar het ongelijkheidsniveau in 1750 al vrij hoog is en waar de textiel een bescheiden groei vertoont, laat een geringe toename van de ongelijkheid zien.

Toch is het te eenvoudig de toename van de ongelijkheid volledig toe te schrijven aan de opkomst van de textiel; ook in Delden en Den Ham, waar zich geen textiel vestigt, zien we een opvallende toename van de ongelijkheid (die ook in de rest van Salland en Vollenhove plaatsvond). Er zijn dus aanwijzingen dat ook buiten de centra van de textielindustrie de ongelijkheid op het platteland toenam, maar de toename is in de nieuwe textielsteden groter dan elders. De oorzaak van de groeiende ongelijkheid op het platteland kan onder meer in de verschuivende verhouding tussen het aantal landbouwbedrijven en de omvang van de bevolking gezocht worden. De sterke bevolkingsgroei op het platteland, vooral in de eerste helft van de negentiende eeuw, ging niet gepaard met een evenredige toename van het aantal landbouwbedrijven, waardoor het aantal landlozen en keuters belangrijk steeg³³. Naast deze geleidelijke proletarisering, die voor enkele streken in Oost-Nederland aangetoond is, kan gewezen worden op sterke daling van het reële loon in Overijssel in de tweede helft van de achttiende eeuw. De positie van de grotere boeren die over een marktsurplus beschikten is daarentegen in de eeuw na 1750 verbeterd³⁴.

Door de geringe daling van de ongelijkheid in de steden en de toename van de ongelijkheid op het platteland verminderde de kloof tussen stad en platteland in de periode 1750-1875; ook het verschil in inkomen per hoofd tussen stad en platteland nam in deze periode—en vermoedelijk vooral tussen 1750 en 1808—af. De toename van de inkomensongelijkheid van de gehele provincie is mede daardoor betrekkelijk

33 J. L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914* (Wageningen, 1985) 328-330.

34 J. L. van Zanden, 'De opkomst van een eigenerfde boerenklasse in Overijssel 1750-1830', *AAG Bijdragen*, XXIV (1984) 105-130.

bescheiden — in deze periode van 125 jaar zo'n 10%. Daarmee bleef Overijssel een provincie met een relatief laag niveau van ongelijkheid³⁵.

Besluit

De vraag of de vroege industrialisatie leidde tot een toename van de ongelijkheid van de inkomensverdeling, zoals Kuznets in een befaamd geworden opstel uit 1955 heeft gesteld³⁶, kan op grond van dit onderzoek in eerste instantie bevestigend beantwoord worden. De toename van de ongelijkheid in Enschede en Almelo tijdens de opkomst van de textielindustrie aldaar is een duidelijke bevestiging van deze hypothese. Toch is het verhaal daarmee nog niet af; in feite heeft de voorgaande analyse laten zien dat het verband tussen ongelijkheid en industrialisatie veel complexer is.

De hypothese van Kuznets betrof, om precies te zijn, het verband tussen *modern economie growth* en de evolutie van de inkomensongelijkheid. We hebben niet aangetoond dat zich in Overijssel tussen 1750 en 1875 een proces van *modern economie growth* heeft voorgedaan. Integendeel, de opkomst van de proto-industrie in de periode tot ca. 1860 past beter in de theorievorming omtrent het fenomeen *pre-modern economie growth*³⁷. Pas met de overgang naar de fabrieksnijverheid in de jaren na 1860 zou het proces van moderne economische groei een aanvang nemen. Wat we in het voorgaande hebben aangetoond is dat in ieder geval tijdens deze opkomst van de proto-industrie de ongelijkheid toenam; welke invloed is uitgegaan van de overgang naar de fabrieken na 1860 is uit deze gegevens niet op te maken.

Dit artikel is bedoeld als een aanzet tot een nadere analyse van de relatie tussen de economische ontwikkeling en veranderingen in de inkomensongelijkheid in Nederland in de negentiende eeuw. Een van de lessen die uit deze analyse is te trekken is dat dit niet los kan worden gezien van de uiteenlopende evolutie van oude en nieuwe industrie centra.

In de oude centra van industrie en handel in Overijssel lijkt de ongelijkheid tussen 1750 en 1875 niet te zijn toegenomen (en mogelijk iets te zijn afgenomen); deze centra hadden een groot gewicht in de economie van Overijssel en bepaalden in belangrijke mate de structuur van de provinciale inkomensverdeling. Voor de Nederlandse economie als geheel, die gedomineerd werd door de 'oude' centra van industrie en handel in het westen van het land, is dit van belang. Als in de loop van de negentiende eeuw bijvoorbeeld de ongelijkheid in een stad als Amsterdam is afgenomen, dan was dit van grote invloed op de ontwikkeling van de nationale inkomensverdeling. Met andere woorden, de vraag naar de relatie tussen de industrialisatie en de ontwikkeling van de inkomensongelijkheid in de negentiende eeuw kan niet los worden gezien van de structuur van de ongelijkheid aan het begin van de negentiende eeuw, die op landelijk niveau zonder twijfel werd beheerst door de hoge inkomens die in de steden van Holland en Utrecht werden verdiend.

35 Vgl. de berekeningen bij De Meere, *Economische ontwikkeling*, 60.

36 Kuznets, 'Economie growth'.

37 Vgl. K. G. Persson, *Pre-industrial economie growth* (Oxford, 1988); J. L. van Zanden, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme* (Bergen, 1991) 111-134.

In de nieuwe industriesteden neemt, zo is op grond van het voorgaande aannemelijk gemaakt, de ongelijkheid van de inkomensverdeling wel sterk toe; het is afhankelijk van het relatieve belang van deze nieuwe centra in welke mate dit de nationale inkomensverdeling zal beïnvloeden. Zo is het goed denkbaar dat in regio's en landen met weinig 'oude' centra en een sterke industrialisatie tijdens de negentiende eeuw — in Overijssel of in een land als Duitsland³⁸ — de toename van de ongelijkheid in de nieuwe centra zodanig zwaar weegt dat deze de provinciale of landelijke ontwikkeling bepaalt.

Op het platteland dat zich niet industrialiseert lijkt de ongelijkheid (tot 1875) eveneens toe te nemen; als dit voor het hele land geldt, zal dit een grote invloed hebben op de landelijke cijfers³⁹. De inkomenskloof tussen stad en platteland is de laatste factor die van invloed is op veranderingen in de inkomensverdeling van regio's en van de natie als geheel. Het is aannemelijk dat de gegevens van Overijssel, die wijzen op een afname van deze kloof, redelijk representatief zijn voor Nederland als geheel. Zeker in perioden met hoge landbouwprijzen (1780-1820, 1850-1880) zal het relatieve inkomen op het platteland zich gunstig ontwikkeld hebben, wat in de richting van een zekere nivellering van de inkomensverschillen zal hebben gewerkt.

Kortom, de toename van de ongelijkheid in de nieuwe industriegebieden is slechts een van de factoren in het spel. In regio's en landen waar de 'oude' centra van het handelskapitalisme geconcentreerd waren, is het allerm minst zeker dat de vroege industrialisatie in de negentiende eeuw gepaard is gegaan met een toename van de ongelijkheid van de inkomensverdeling. Voor een grondige evaluatie van de juistheid van de hypothese van Kuznets voor Nederland is echter een veel uitvoeriger onderzoek nodig⁴⁰.

38 Kuznets, 'Economic growth', steunde in belangrijke mate op Duits materiaal om de toename van de ongelijkheid in de loop van de negentiende eeuw aan te tonen; vgl. R. Dumke, 'Income inequality and industrialization in Germany, 1850-1913: the Kuznets hypothesis re-examined' in: Brenner, e. a., *Income distribution*, 117-148.

39 Elders heb ik getracht aannemelijk te maken dat de tendens tot polarisatie van de sociale structuur zich in de landbouw tot ca. 1860-1870 voortzette, maar dat er daarna een tegengestelde tendens ontstond, vgl. Van Zanden, *De economische ontwikkeling*, 315-345.

40 Vgl. hiervoor ook J. M. M. de Meere, 'Long-term trends in income and wealth inequality in the Netherlands 1808-1940', *Historical social research*, XXVII (1983) 8-37.

Recensies

M. A. Schenkeveld-van der Dussen, *ed.*, *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (Groningen: Martinus Nijhoff, 1993, xxxv + 938 blz., f125,-, ISBN 90 6890 393 4).

Blijkens het Woord Vooraf is de pretentie van deze publikatie om het boek voor de Nederlandse literatuurgeschiedschrijving van de huidige generatie te zijn (worden?) en als zodanig het vierdelige handboek van Knuvelder van kort na de tweede wereldoorlog af te lossen. De hoge eisen van deskundigheid nodig vooreen moderne geschiedschrijving hebben ertoe geleid dat het 'vrijwel onmogelijk [is] dat één persoon in staat zou zijn' zo'n boek te schrijven (vii). Zo werd het *teamwork* van meer dan honderd auteurs onder leiding van een negenkoppige redactie aangevoerd door M. A. Schenkeveld-van der Dussen. Daarbij werd, geïnspireerd door een buitenlands voorbeeld, gekozen voor een ongebruikelijke en voor een handboek opmerkelijke aanpak. Elke pretentie van een samenhangend beeld werd namelijk opgegeven (v). De redactie koos 'betrekkelijk moeiteloos' (vi) 150 data met enige relevantie voor de geschiedenis van de Nederlandse literatuur, voegde daar een schrijver, een dichter, een belangrijke publikatie, een genre of iets dergelijks aan toe en verzocht een deskundig auteur om daarover een kort essay te schrijven, waarin de modernste inzichten over het onderwerp aan bod moesten komen. Als algemene uitgangspunten golden voorts dat veel aandacht moest worden besteed aan de historische context ('het belang van de groep waarbinnen literatuur functioneert' (vi)) en dat Noord en Zuid letterkundig gezien bijeen horen.

Deze originele aanpak (de Nederlandse literatuur in 150 essays van 5 à 6 bladzijden) heeft naar mijn mening een buitengewoon aantrekkelijk boek opgeleverd: veelzijdig, deskundig (voor zo ver iemand uit een andere discipline dat kan beoordelen), informatief en soms verrassend. Dat wil niet zeggen dat er geen bezwaren zouden zijn aan te voeren of liever geen vragen zouden zijn te stellen. De aanpak leidde om te beginnen noodzakelijkerwijze tot een zekere fragmentatie van de stof. Menig lezer, zeker diegene die uit is op een eerste introductie, zal het overzicht toch wel missen. Het lijkt mij dat om dit boek of de afzonderlijke essays echt te waarderen een zekere mate van 'overzichtachtige' voorkennis eigenlijk nodig is. Zo bezien is het dunkt me eerder een boek voor gevorderden of geoefenden dan voor beginners. Als handboek voor bijvakstudenten met hoofdvak geschiedenis lijkt het mij bijvoorbeeld te moeilijk, tenzij zij zich al flink vertrouwd hebben gemaakt met de Nederlandse literatuur¹.

Daar staat wel tegenover dat veel van de bezwaren tegen traditionele handboeken en overzichtswerken, zoals te grove lijnen, arbitraire indelingen en onbevredigende periodiseringen, nu juist vermeden konden worden. De lezer wordt voortdurend met zijn neus op nuances en verscheidene interpretatiemogelijkheden gedrukt. Periodisering (voor elke historische handboekschrijver altijd zo'n nijpend probleem) was zelfs helemaal niet nodig. En aanduidingen van literaire (culturele) stromingen als renaissance, Verlichting, romantiek en modernisme konden zonder dat opvallende inconsistenties ontstonden in de verschillende essays in uiteenlopende nuances gebruikt worden. Daarmee werd aan de diepgang van het boek als geheel zeker bijgedragen en de lezer kan er bij zorgvuldige lezing veel van leren. De spreiding van de onderwerpen van de essays in de tijd is evenwichtig met wellicht een wat sterk accent op de meest recente literatuur: de periode tot en met 1500 telt 22 essays, de zestiende eeuw 11, de zeventiende eeuw 20, de achttiende eeuw 18, de negentiende eeuw 29 en de twintigste eeuw 50, waarvan 29 na de tweede wereldoorlog. Voorts is er een toegevoegd 151e essay dat over canonvorming gaat. De verdeling over Noord en Zuid komt mij voor wat minder evenwichtig